

*Олександр Макаренко, Тетяна Женжера
(Переяслав-Хмельницький)*

ОСОБЛИВОСТІ АНАЛІЗУ СВІТЛА І ТІНІ В ПСИХОЛОГІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Розглядаються етнопсихологічні, соціокультурні грані творчості Г.С. Сковороди, подається аналітичний огляд літератури щодо основ його творчості та педагогічної діяльності. Висвітлюється значення світла і тіні для української педагогічної освіти.

Ключові слова: культура, творчість, етнопсихологія, критичний аналіз, Григорій Сковорода.

Рассматриваются этнопсихологические, социокультурные грани творчества Г.С. Сковороды, подается аналитический обзор литературы относительно основ его творчества и педагогической деятельности. Раскрывается значение света и тени для украинского педагогического образования.

Ключевые слова: культура, творчество, этнопсихология, критический анализ, Григорий Сковорода.

It was examined ethno-psychology, social and cultural verges of creation of G. S. Skovoroda. The art review of literature is given in relation to bases of his creation and pedagogical activity, the value of light and shade lights up for Ukrainian pedagogical education.

Key words: culture, creativity, ethnic psychology, critical analysis, Gregory Skovoroda.

*Люди дбають, щоб догодити шлункові і тлінній плоті.
Думаєш – це нові серця? Це старі серця.
О, зжалься, ласкавий заступнику! Прийди!
Дай мені нове серце, нові слова і нову руку!
Визволи з печери, де живе нещасна чернь!
Прилучи мене до небожителів, яким сяє нова земля!
(З листів Г.С. Сковороди).*

Григорій Сковорода – народний вчитель, український філософ, містик, мислитель і поет, що залишив дорогоцінну спадщину: власноручний список своїх творінь і короткий напис на розгадку наступним поколінням: «Світ ловив мене, але не спіймав». Ось уже третє століття допитливі вчені й знаннелюбні читачі ловлять втаємничену думку й слово Г.Сковороди, вибудовують його філософський світ, доглядають «Сад божественних пісень», вирешетовують перли афоризмів із трактатів і листів нашого Першорозума.

Його етичні проповіді мали релігійну форму, пов'язані з пошуками в релігії «любви и добродетели». «*Весь мир спить*», – констатував більше двох сторіч тому Григорій Сковорода. «И еще долго спать, если не прозреет, что материя – это тьма и обман, если ее не оживляет свет Духа» [3, с.145].

Усе своє життя присвятив Григорій Сковорода пошукові і знаходженню світла духу, пошукам істини. Народившись у бідній родині, він стає одним з найосвіченіших людей свого часу, мислителем, письменником, педагогом та музикантом, знавцем античності і середньовіччя.

Набуття ним життєвого досвіду і формування світогляду відбувалося під дією поєднання двох взаємодоповнюючих і навіть сприятливих чинників: його багатосторонньої обдарованості, з одного боку, і соціальної обстановки, що різко міняється, – з іншої. Біографи зазначають, що у Г.Сковороди був глибокий розум, феноменальна пам'ять,

поетичні здібності, виключно музичний слух і голос; він писав вірші, складав музику, грав на декількох інструментах, мав здібності до малювання [7, с.113]. Своєрідність історичного моменту полягала в тому, що це був час звільнення від панівного феодального і релігійного гніту, первинного накопичення капіталу, що супроводився моральним розтлінням, користоловством, пожадливістю, розпустою, владою речей, духовною спустошеністю.

Особливість творчої поведінки Григорія Сковороди, яка потім відбилася і на характері його філософського вчення, полягала в тому, що за негативного ставлення до світу, погрузлого в користоловстві, він обрав таку позитивну форму боротьби зі злом, за якої центр важелів з галузі критики політичних взаємин у суспільстві переміщений у сферу освіти, культури та моралі, причому його власний образ життя повністю співпадав з тим вченням, яке він сам проповідував.

У 50-60 роки XVIII ст. Г.Сковорода створює переважно літературні твори. Він написав біля 50 пісень і віршів, створив цикл байок під назвою «Байки Харківські», зробив перекази творів кількох античних мислителів. У своїх творах на протигагу моралі, заснованій на догматах, золоті і владі, Григорій Сковорода прославляє людину «малих бажань» і обмежених матеріальних потреб. Його байки за своїм ідейним змістом служать ніби прелюдією до його ж таки філософської творчості. У них звучить один з його основних філософських принципів, суть якого складається у визнанні законними і природними тільки тих потреб і прагнень людини, які відповідають природній, а не соціальній, відмінності людей. Мораль його байок часто перевищує їхній безпосередній сюжет [8, с.51].

Необхідність переходу від творіння байок безпосередньо до філософської творчості особливо явно відчувається в моралі байки №19: «...**Світло й тьма, тління і вічність, віра і безчестя – складають світ цей і потрібні одне для одного. Хто птьма – хай буде птьмою, а син світла – хай буде світлом. Від плодів їхніх розпізнаєте їх...**» [8, с.18].

Перебуваючи всередині європейської мовної традиції, слововживання Григорія Сковороди, пов'язане зі смисловим вузлом Око-Світло-Істина, у його текстах настільки природне, що проходить непоміченим. Так само природно в контексті християнства сприймається і застосування ним цієї метафори для етичних оцінок, де сліпці представляють грішників. Ці згадки вплетені в його тексти на правах риторичних фігур і є маркерами залученості до загальної для Європи мовної традиції. Але в текстах Сковороди є й такі згадки про світло і зір як метафору пізнання, на основі яких він вибудовує свої судження, і в такому разі вони вже можуть претендувати на значення концепту. Перше можна назвати вживанням метафори, в той час як друге, наприклад, розбудовою. Зокрема, в одній із байок він розповідає про *око* як про «зерцало міра, свѣта пріятелище, дверь истины». А у вступі до діалогу «Наркісс» проводить паралель між баченням світла і рухом розуму в напрямі істини: «...*блага мудрость есть человѣку, паче же видящим сонце*». Григорій Сковорода вживає зорову метафору пізнання істини в піснях із «Саду божественних пісень», в «Мелодії», в латиномовному вірші «Про вічність», в байках «Про навоз і алмаз» та «Крот й линкс», у пролозі до «Наркісса», в «Розмові п'яти путників о истинном щастіи в жизни», в посвяті до розмови «Алфавіт, или Букварь мира», у творі «Пря бѣса со Варсавою» і т. ін. Звичайно ж, є вони і в діалозі «Потоп зміин». Наприклад, у третій главі Дух повчає Душу: «Нѣт труднѣе, как прозрѣть вѣчность грязью засоренному оку», а в останній, 6-й, главі автор пише: «Тѣма твоим очам сосна, а на истину смотрѣть не терпишь». Однак у тому, що стосується такого застосування метафори, можна лише констатувати його наявність, значно цікавіше аналізувати ті місця, де Сковорода розкриває універсальне значення і розвиває світлову метафору пізнання, використовуючи її як будівельний матеріал для своїх подальших розмірковувань в тому, що видиме ще не становить сутності речей. В одному з латиномовних віршів («Про вічність» він розкриває своє уявлення про цю нетлінну основу, причому будує не лише на світло-зоровій основі пізнання. У першій строфі постулює подвійну природу світу, розмежовуючи фізичний зір очей із плоті й крові та зір розуму: «Плотію видишь ты хлѣб й вино: но умом созерцается сам бог, который под видом плоти

скрывается». Далі автор дає таке визначення начала: «Ты солнца луч незаслоняемый тенію...: без тебя нет ни одной вещи, да й никакой тени не бывает. Ты вещь й тело теней, но не вешам ты тень, тобою всякая вещь бытие свое имѣет» [5, с. 67].

Г.Сковорода – мудрець, філософ і тому духовні шукання в нього переважають над почуттєвим сприйняттям світу, властивим поетам і письменникам: «Но когда жизнь от сердечнаго веселія, а веселіе от сладости, тогда откуда зависит сладость, услаждающая сердце? Изъясняет боговидец Платон: «Нет сладчае истины». А нам можно сказать, что в одной истине живет истинная сладость и что одна она животворит владеющее телом сердце наше» [5, с.72].

І все ж... І все ж ніхто із дослідників не наважиться сказати, що прочитав, вивчив, пізнав Сковороду до самої глибини й сповна. Усебічно перемислений і перекоментований, мудрець усе ж таки залишається невловимим. Навпаки, сам він вловлює людські душі, освітлює їх добром і миром [3, с.145].

Проте ж хто він для кожного з нас? Для когось – великий байкар, для інших – наставник, для решти, можливо, жебрак, а хтось зовсім не чув про нього, а хоч би й чув, то навряд чи зацікавився би. Дійсно, постать досить таємнича, багатогранна, тому багато критиків розходяться в думках про його творчість, та й, власне, про самого Григорія Сковороду. Одначе 1442 наукові праці були надруковані за період з 1794 до 1972 року зі Сковородинознавства. Багато з них написані як нашими, так і американськими, німецьким, російськими, білоруськими, польськими науковцями. Серед останніх наукових досліджень потрібно назвати праці історико-мовознавчого гуртка при Дюссельдорфському інституті лінгвістичних досліджень (Німеччина) (www.nbu.gov.ua-Portal-s0001). Зарубіжні науковці, як не дивно, ставлять питання, шукають відповіді. Ось австрійці. Вони вивчають маршрути Григорія Сковороди за кордоном, закордонне листування. Що вони з того мають, крім наукової правди? А «наші» – вони ж наші – чубляться між собою про джерела досліджень. Водночас цікавих досліджень є багато, і серед нових – також. Отож спробуємо розширити скарбницю знань про Г.Сковороду, бо ж кожною інформацією можна послуговуватись згодом. А те, що знадобиться – це безперечно.

Повинні зробити припущення, повідомивши фахівців про те, що Григорій Сковорода хворів гіпертеріозом. Такі припущення можна зробити, навіть поглянувши на портрет* філософа.

Симптоми даної хвороби такі: хворі гіпертеріозом скаржаться на схуднення, слабкість, втому, підвищену дратівливість («Пробач мені, коли чимсь скривдив тебе, перебуваючи серед Вас. Ти знаєш, що я **дратівливий**, але ти знаєш також, що від природи я схильний до людяності і незлобивості, які стверджують людину. Добра, тобто справжня людина, завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість з моїх друзів такі, що ладні, з свого боку, **дратувати мене**, коли я намагаюсь попередити будь-які їх нерозумні вчинки, при цьому вони не зважають на те, що я керувався доброзичливістю, коли це робив. Бо справді людське серце і розум аж ніяк не можуть бажати зла людям. І я так само, коли **роздратований**, або маю поганий настрій, роблю це,

не бажуючи зла. Але ті, хто вважають, що мені не властива лагідність душі, помиляються або виступають проти істини. Бо як ліки не завжди приємні, так і істина часто буває сувора. І нема таких, які б завжди корисне поєднували з приємним. Але забудьмо взаємні образи і повернімось до всепрощення» (з листа Г.Сковороди до Я.Правицького від 3.Х.1785 р.) [5, с.363–364]. Цим хворим притаманна плаксивість, порушення сну («Для сна отделял от времени своего не более четырех часов в сутки», М.Ковалинський), головний

* відомий прижиттєвий портрет.

біль. Спостерігається також підвищене потовиділення, довгі періоди субфібрильної температури, тремтіння рук (*«Пришли, друже, лимончиков пару: да прохладится болѣзнь моя, или соку черносмородиннаго, или журавлично-ягоднаго, или каковаго-либо для чаю. Остатки горячки // мучат мене. Два мѣсяцы огневица свирепствовала во мнѣ. Начало и отец ея – проклятых московских печей чад»* з листа Г.Сковороди до Я.Правицького від 20.III.1786 р.) [5, с.366]. Типовими є зміни очей при гіпертеріозі: випуклість, завжди двохстороння, рух очей при цьому порушується і погіршується, спостерігається відчуття потемніння в очах.

Відбувається також ураження серцево-судинної системи – хворі відмічають збої ритму серця. При важкому протіканні хвороби розвивається мерцательна (миготлива) аритмія, що призводить до недостатності серцевої діяльності. Постійним симптомом тиреотоксикозу є м'язева слабкість, а також порушення статевої функції (знижується потенція в чоловіків) і шлункового тракту. Загалом, звернувшись до словника з медицини, знайдемо наступне визначення: «Гіпертеріоз або тиреотоксикоз – хвороба, яка розвивається з підвищенням функцій щитовидної залози і підвищенням впливу на обмін речовин зниженням апетиту. Прояв хвороби обумовлений дією надлишків гормонів щитовидної залози на різні види метаболізму. Крім вище перерахованого, гормони щитовидної залози координують швидкість роботи всіх органів і систем, регулюють швидкість використання кисню і вироблення тепла». А як ми знаємо, Г.Сковорода одягався не досить тепло, їв мало. Сіра свита, чоботи про всяк випадок і кілька друкованих праць – ось з чого складалося все його майно в мандрах. Можливо, слова Григорія Сковороди про «світло і п'тьму» – не лише світло-зорова метафора, але й частковий прояв впливу хвороби. Проте, як би не склалося, це є припущенням і аналізу таких нюансів не знайдеш в жодному посібнику, у жодних збірниках «Сковородинських читань».

Беззаперечно одне, що він був людиною відомою та неординарною, а от щодо його життєвого шляху завжди йтимуть суперечки серед сквородинознавців.

Філософська спадщина Г.С. Сковороди відома своєю багатогранністю (при гіпертеріозі зростає). Вона охоплює найрізноманітніші аспекти людського життя: науку, релігію, культуру, мистецтво. Можна лише стверджувати, що всі грані його діяльності спираються на загальний центральний стрижень любові до Бога та Істини (тобто Світла), який розглядає і вирішує проблему природи людини і її призначення. Цей стрижень включає в себе і сам образ Г.Сковороди, що підтвердив послідовною практикою власного життя силу свого вчення. Немає особливої потреби писати про те, що вчення Сковороди виникло не на порожньому місці. Можна лише відмітити, що ще грецький філософ Сократ, на чій висловлювання часто спирався Сковорода, вважав моральність-добродішність і знання-мудрість тотожними поняттями. Постійні мандрі Г.Сковороди в образі «старця» також нагадують проповіді Сократом своїх ідей на вулицях і площах Давньої Елади [9, с.608].

Значення філософської спадщини Г.С. Сковороди в тому, що на неї можна спиратися в наш непростий час, коли людина накликає на себе небезпеку результатами своєї ж праці, коли при збільшенні числа храмів зберігається зростання злочинності, коли праця людини втратила всяку привабливість, а життя стало непривабливим (якщо воно не пов'язане з накопиченням капіталу) і незахищеним [6, с.31]. Можливо, твори Сковороди в наш час, коли інтелігенція оволоділа самоаналізом, відкриттями З.Фрейда, після Ф.Кафки, може здаватися наївним. Але Григорій Сковорода писав не для інтелігенції, а для краян; тобто для людей віруючих, знаючих Біблію, вихованих на фольклорі й традиціях, на українській книжній мові, що витримала випробування часом.

Бути мандрівником, відчувати себе в цьому світі мандрівником і дивитися на все навколо, як дивиться випадковий перехожий, – значить залишатися байдужим до всього, що трапляється на шляху, розуміти, що усе це як з'явилося на мить, так через мить і зникне, переконатися, що немає у світі нічого вічного і постійного, що усе тече і зникає [1, с.28]. Це не стосується Г.Сковороди. Високий меті пробудження народу віддав своє життя народний мислитель і справжній просвітник. Його життя горіло вогнем любові, ненависті, правди і

розуму. Розповідають, що Катерина II, зустрівшись із Сковородою, запитала, чому він такий чорний. Дотепна відповідь містила глибокий смисл, що вказує на суть його життя: «Е! вельможна мати, хіба ж ти де бачила, щоб скворода була біла, коли на ній печуть та жарять, і вона все у вогні» [2, с.120].

Йому потрібно постійно йти в невідому далечінь, пам'ятаючи про останню мету, про рідну домівку, де чекає втомленого мандрівника вічний спокій! Помер Сковорода на світанку у неділю 9 листопада 1794 року в селі Іванівка в маєтку знайомого поміщика А.Ковалівського. Незадовго до смерті він сам викопав собі могилу біля гаю під липою і заповідав зробити на могилі напис: «Світ ловив мене, але не піймав», що і було виконано. Доречними в цю хвилину стали слова із його вірша «Божественна голубиця співає»:

*Я знайшла скелю. Сатана, плоть, світ – прощайте!
Досить ви мене хвилювали. Тепер у мене святий спокій.
Амінь.*

На межі двох періодів історії українського письменства – давнього й нового – височить постать Григорія Савича Сковороди. Те, що залишив він нам у спадок, – це цілюще, життєдайне джерело, з якого черпатимуть наснагу ще десятки нових поколінь.

«...Бо наша внутрішня людина тепер не обтяжена плоттю, ніби, звільнившись від пут або знайшовши нові крила, піднімається високо, неначе орел, ширяє, носить і літає в безмежних небесних просторах, як по рівнині безкраїх полів, прагнучи досягти божественної краси, проникнути туди, де ангели безперервно дивляться на лик отця, радіючи людській долі» (З листів Г.Сковороди до М. Ковалинського) [5].

Від покоління до покоління, із вуст в уста, із книжки в книжку передаються оповіді про Григорія Сковороду. В ньому завжди вражала й вражає подиву гідна цільність природи й принципівості. У притчі «Убогий Жайворонок» є новела про Астраю («Божу діву-істину»), яка «прийшла до нас в Україну», бо чула, що тут «царствує благочестя і дружба». Проживши деякий час серед людей, богиня істини знову «переселилася в небесні обителі». Цей алегоричний сюжет можна прокоментувати на той історичний період, коли в Україні панувала правда й істина, витіснені згодом великодержавною мілітаристською імперською силою. Україна, де поширилася «вражда», не була байдужою Г.Сковороді, бо він мріяв бачити суспільство таким, де перебуває дружба і відсутня ворожнеча [4, с.165–174].

Г.Сковорода визнавав рівними всі народи і релігії світу перед Богом, у вияві боротьби за свободу із силами зла. Він вважав Бога за вищу силу, що спрямовує людину на перемогу злої волі, перемогу Світла над темрявою. У змісті, яким філософ наповнив своє розуміння «світу», виразно прослідковується український контекст другої половини XVIII століття, а, отже, і той етнопсихологічний елемент, який ніби-то відсутній (на думку деяких авторів) у Г.Сковороди. Особиста фізична і духовна свобода була основою його концептуальної філософської системи [7, с.67–85].

Творча спадщина Г.Сковороди, творчий розвиток його ідей, практичних матеріалів за темою «Сковородинознавство» досить великі. З 1794 по 1970 рр. надруковано 176 його творів і понад 1200 критичних, а упродовж 1970-2010 – 40 творчих збірок і 968 критичних праць. Розглядаючи людину як «мікрокосм», філософ-письменник цікавився психічною складовою її «двоїстої» єдності, яка внутрішньо зумовлює зовнішню поведінку людини тогочасного суспільства, а внутрішньо має божественну складову (Світло). Це Світло виступає образом пізнання, втілення набутого досвіду і важливим засобом самовдосконалення і пізнання власної сутності, пошуку «істинної людини» [4, с.160].

Закінчуючи проведену наукову розвідку, проходимо до висновку, що творчий доробок Г.Сковороди ґрунтується на старослов'янських і українських національних системах поглядів, християнських засадах і наступному їх творчому осмисленні, на попередніх філософських здобутках. У його творчості можна знайти започаткування майбутніх відкриттів у галузі психології, увагу до глибинних архетипних систем українського етносу, етнопсихологічних засад українців, які досліджуватимуть учені в для майбутніх розвідок послідовників його генію, проведених у XXI ст.

Життєва і творча діяльність Г.Сковороди мала практичну спрямованість – пропаганду освіти виховання і проповідь правди, добра і слова Божого (Світла) серед широких верств

населення. Це лише підкреслює домінуючий вектор творчого доробку Народного Вчителя і Філософа, який ґрунтується на: нерозривному зв'язку етнопсихологічних рис і соціокультурних основ українського народу із небажанням коритися несправедливості і волі інших осіб або суспільства; способі господарювання і життєдіяльності; усвідомленні краси і гармонії довкілля; гармонії світогляду і глибокої релігійності українців; впливі умов (природно-кліматичних, культурно-антропологічних, генетичних, історико-соціальних) сучасного Г.С. Сковороді українського суспільства.

Основним здобутком цієї роботи вважаємо дослідження ролі і першозначення Світла і Тіні (Темряви) в творчості Г.Сковороди (Першорозуму), не як метафори або етичної оцінки пізнання, але і як маркера прояву порушень медико-біологічних основ життєдіяльності організму Г.Сковороди внаслідок гіпертеріозу (тобто внаслідок розвитку гіперфункції нейроендокринної залози). Ця системна патологія нейроендокринної системи, на щастя, не вплинула негативно на творчий потенціал Генія, але суттєво руйнувала якість його життя впродовж багатьох років.

Водночас гіпертеріоз дозволив Г.Сковороді стати надзвичайно вдумливим співрозмовником, мати феноменальну пам'ять до останніх днів життя, дивувати не лише наших сучасників, але й українців XVIII ст. поетичними здібностями, можливостями, високим темпом мислення, різносторонніми талантами. Слід зазначити, що ця діяльність відбувалась на тлі значної (підвищеної) фізичної активності і постійного порушення сну (безсоння), втоми, певної дратівливості і значних порушень з боку системи травлення, втрати ваги тіла. Отже, ці проблеми і порушення життєдіяльності Г.Сковороди, що були спричинені патологією ендокринної системи, і в першу чергу, щитовидної залози суттєво вплинули на всі аспекти діяльності Г.Сковороди і викликають ще більшу симпатію і повагу до його творчості і життєвого подвигу, служіння людям і Богові.

Список використаних джерел

1. Бондаренко О. М. Сучасність ідей Г.С. Сковороди / О. М. Бондаренко // Григорій Сковорода. Інтерпретації: Культурологія. Філософія. Педагогіка. Літературознавство: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2003. – С. 22–32.
2. Гузар І. Скриті джерела філософії Григорія Сковороди / І. Гузар // Джерела. 2004. – №4. – С. 120–126.
3. Кримський С. Філософ, якого «не спіймав світ» / С. Кримський // Україна Incognita. – К. : Факт, 2003. – С. 145–147.
4. Михайлович В. В. Розуміння давньослов'янської символіки у філософії Г.С. Сковороди / В. В. Михайлович // Вісник національного авіаційного університету. Філософія, культурологія. Зб. наук. праць. – 2010. – №1. – С. 157–160.
5. Сковорода Г. С. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі / Г. С. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 368.
6. Стадниченко В. Я. Іду за Сковородою: Сповідь у любові до вчителя: [Документальна повість-подорож] / В. Я. Стадниченко. – К. : Криниця, 2002. – 176 с.
7. Янів В. Проблеми народного світогляду українців і спадщина Г.Сковороди / В. Янів // Народна творчість та етнографія. – 2000. – №4. – С.113–116.
8. Ярмоленко О. Д. Гармонія буття у творчому доробку Г.С. Сковороди / О. Д. Ярмоленко, Н. М. Ярмоленко // Григорій Сковорода. Інтерпретації: Культурологія. Філософія. Педагогіка. Літературознавство: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2003. – С. 16–22.
9. Ярошенко Л. Національний «дух» у філософії Г.Сковороди / Л. Ярошенко // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 608–617.

Стаття надійшла до редакції 6 лютого 2011 року